

קשריו של הרב קוק עם הפרופ' הרב שאול ליברמן כדגם ליחסו למחקר תורני ביקורתי

בנוסף לקשריו של הרב קוק עם תלמידיו החוקרים¹, ד"ר בנימין-מנשה לוי, ד"ר משה זיידל, אחיו ר' שאול-חנא קוק² והרב הנזיר³, אולי המפתיעים והחסויים ביותר הם יחסיו הקרובים עם הפרופ' הרב שאול ליברמן (תרנ"ח-תשמ"ג). רש"ל היה נשיא האקדמיה האמריקנית למחקר יהודי ומראשי סמינר הרבנים של התנועה הקונסרבטיבית משנת ת"ש ועד פטירתו⁴. הוא נחשב על ידי אנשי האקדמיה כאחד מראשי חוקרי התלמוד בעידן המודרני, וייתכן אף הגדול שבהם⁵.

א. הר"ש ליברמן וקשריו עם הרב

ר"ש ליברמן גדל במשפחה מיוחסת וצמח בישיבות הקלאסיות במזרח אירופה⁶. עוד בהיותו צעיר נחשב לגאון בתורה, ובשל כך זכה להינשא לבתו של ר"א רבינוביץ, רבה של מינסק⁷. יחד עם זאת, הוא למד בגימנסיה בקייב (שם התקבל בזכות לימודי החול שלמד בעצמו)⁸.

¹ מאמר זה הוא חלק ממחקר מקיף על גישתו של הרב קוק ללימוד תורה בכלים ביקורתיים-מדעיים, שנעשה בחסות מכללת 'אורות ישראל' ובתמיכתה. החלק הראשון, "חכמת ישראל בקדושתה" - חזונו של הרב קוק ללימוד ביקורתי מדעי אמיתי, הופיע ב'טללי אורות' יג (תשס"ז), עמ' 309-340, וחלק נוסף, "מבחינים מעשיים המבטאים את אהדת הרב קוק ללימוד תורה ביקורתי-מדעי", התפרסם ב'טללי אורות' יד (תשס"ח), עמ' 271-243, וראו גם בהערה 3. תודתי נתונה לפרופ' הרב נריה גוטל, ראש המכללה, ולפרופ' אלעזר טויטו, הרקטור וראש הוועדה למחקר במכללה.

² עליהם כתבנו ב'טללי אורות' יד (שם) בפרק ז.

³ עליו הרחבנו במאמרנו "אין לנו לירא מביקורת" - הלימוד המדעי של הרב 'הנזיר' ויחסו של הרב קוק, 'צהר' לא (טבת תשס"ח), עמ' 99-114.

⁴ לפרטים ביוגרפיים על רש"ל, ראו בהרחבה אצל E. Schochet and S. Spiro, Saul Lieberman – The Man and His Work, N.Y., 2005, ובמקורות שבהמשך בהערות 5-11.

⁵ ראו למשל מ' כהנא, "מחקר התלמוד באוניברסיטה והלימוד המסורתי בישיבה", בתוך: 'בחבלי מסורת ותמורה – אסופת מאמרים לזכרו של אריה לנג' (עורך: מ' כהנא), עמ' 118; רח"ז דימיטרובסקי, "דברים על גדול חכמי דורנו", בתוך: ר' שאול ליברמן - מזכרת ממסיבה לכבודו' (עורך: ט' פרשל), הוצאת 'הדואר' תשל"ח, עמ' 12-13; M. Shapiro, Saul Lieberman and the Orthodox, pp. 5-6.

⁶ N. Kamenetzky, The Making of a Godol, p. 1189, רש"ל למד במאלטש, סלבודקה, מינסק, ובישיבת נובהרדוק שגלתה להומל (ליד מינסק). הוא מבני הנינים של ר' צדוק מלובלין ואמו הייתה אחות אמו של החזון איש.

⁷ ר"נ קמינצקי (שם) מביא שכבר בהיותו צעיר, אמר לו הסבא מסלבודקה: "אתה לא תהיה גאון כי אתה כבר גאון!". ראו אצל שפירו (הנזכר לעיל בהערה 5), בעמ' 7, 28, 41-42, על תוארי הכבוד שהעניקו לו גדולים כגון הרח"ע גרודז'ינסקי, רב"צ עוזיאל הר"א הנקין, הר"א הרצוג, הר"א אונטרמן, הר"ש זיון, הר"ד סלובייצ'יק, הר"י ויינברג, וראו בהמשך בהערה 20.

רש"ל היה חביב מאוד על הרב קוק⁹, והשניים אף למדו בחברותא בקביעות יום יום בשנים תרצ"ד-תרצ"ה. למרות עיסוקיו הרבים של הרב הראשי, הוא לא קיבל קהל באותה שעה, ואף הקפיד מאוד לא לוותר על החברותא הזאת אפילו באופן חד-פעמי¹⁰. בשלב זה כבר היה רש"ל כבן 36, וכבר סיים את לימודיו באוניברסיטה העברית בבלשנות תלמודית, ביוונית ובספרות יוונית בנוסף לתואר שני בתלמוד. הוא היה מרצה בתחום זה באוניברסיטה (מאז שנת תר"צ), וכבר פרסם מחקרים מדעיים חשובים, בעיקר על הירושלמי¹¹.

אין ספק שהרב קוק היה מודע היטב לדרכו הלימודית של החברותא הצעיר שלו, וכפי הנראה דווקא משום כך נהנה ללמוד עמו. פרופ' ליברמן אף מציין ש"הייתי בא ומרצה לפניו מחידושיי, שואל מה שהיה קשה לי וכו', ויחסו החם אלי עודד אותי מאד"¹². העוקב אחר חידושיו באותם שנים, יודע שמדובר בבירור על חידושים מדעיים: "הרציתי לפניו כמה פעמים מדברי התורה שלי, בביאורי מקומות קשים בירושלמי, והוא נהנה מאד". יש לציין שהרב היה מעודד אותו במיוחד בעיסוקו הרחב בתלמוד הירושלמי¹³, שבו ראה הרב חשיבות גדולה¹⁴.

ברור גם שהרב ראה בפועל את דרך לימודו הביקורתי של רש"ל תוך כדי לימוד עמו יום יום, ועל דעת כן בחר והמשיך ללמוד דווקא עמו¹⁵. גם אם יש מקום לומר שהרב רצה לחזק אותו בתקופה

⁸ R. A. Rakeffet-Rothkoff, "A Note on R. Saul Lieberman and the Rav", Tradition 40:4 (2007) p. 69. ראו אצל קמינצקי, שם.

⁹ ט' פרשל, "ר' שאול ליברמן ופעלו המדעי", תדפיס מ'הדואר' תשכ"ג, עמ' 8. קיימת שמועה ששמעתי מכמה בוגרים ותיקים וחשובים של ישיבת 'מרכז הרב' בהזדמנויות שונות, שכביכול התעניין הרב ברש"ל להיות חתן לבתו בתיה מרים. אך הדברים מופרכים, היות ורש"ל נשא את אשתו הראשונה בשנת תרפ"ב והיא נפטרה בתר"צ, והרב נתן רענן נשא את אותה בת של הרב בתרפ"ח!

¹⁰ ר"ש ליברמן בראיון עם הרמ"צ נריה, לקוטי הראי"ה, ח"ב, מהדו' תשנ"א, עמ' 337-339 (ובקיצור במהדו' תש"ג, עמ' 460). השניים למדו יום יום בין השעות 18.00-19.00 טור עם בית יוסף. פרשל (לעיל הערה 10) מפרט שהם עברו על כל או"ח וחלק מי"ד. הרב אף הקפיד פעם כשרש"ל לא חש בטוב (שמעתי מפי גב' נחמה ליבוביץ שהרב בירר עם הרבנית ליברמן אם חומו היה פחות מ-40 מעלות!) ונעדר, ורש"ל "החזיר" לו בחוש הומור כשהקפיד לבוא ללמוד עמו בעיצומה של סעודת פורים (לקוטי הראי"ה, מהדו' תש"ג, עמ' 460). פרופ' מ"צ נהוראי, בראיון מכ"ג בטבת תשס"ז, סיפר לי ששמע מהרצ"ה קוק שפעם אף חיכה להם הנציב העליון הבריטי שבא לדבר עם הרב קוק, אך הרב השיב לו שהוא צריך לבקש רשות גם מהחברותא שלו, והרש"ל התעקש לא לבטל את קביעותם!

¹¹ שוחט (לעיל הערה 4), עמ' 9; מ"ד הר, "שאול ליברמן", אנציק' עברית (מהדו' תשכ"ט), כרך כא, עמ' 709; T. Preschel, Encyclopedia Judaica (1971 ed.), Lieberman, Saul, vol. 2, p. 218. כבר בשנת תרפ"ט, ה"ל את הספר "על הירושלמי", שבו הוא מציע תיקונים רבים לגרסאות התלמוד הירושלמי שלפניו, ובפרט על מסכת סוטה, ובתרצ"א שני ספרים נוספים בנושא.

¹² רש"ל בראיון עם רמ"צ נריה (לעיל הערה 10), עמ' 338.

¹³ שם, עמ' 340.

¹⁴ ראו בהרצאת הרב, עמ' יב-ג, ובהרחבה אצל ידידי הר"נ גוטל, "תורת ארץ ישראל - התלמוד הירושלמי במשנת הרב קוק" ישועת עוזו, עמ' 390-412, בספרו 'חדשים גם ישנים', ובמאמרי "חכמת ישראל בקדושתה" - חזונו של הרב קוק ללימוד ביקורתי מדעי אמיתי" (לעיל הערה 1).

¹⁵ רש"ל בראיון עם רמ"צ נריה (לעיל הערה 10), עמ' 338. רש"ל מציין שם שיוזמת החברותא בא מצדו של הרב קוק.

שעברו עליו "ניסיונות"¹⁶, אין סיכוי שהרב הראשי היה משקיע שעה שלמה מזמנו היקר באמצע כל יום (!) אילו היה רואה בכך בזבוז, אלא ודאי גם נהנה מדרכו של ר"ש ליברמן בלימוד. יתירה מזאת, לימודו היה כל כך יקר לרב קוק, עד כדי כך שכשרש"ל התחיל לעסוק בבוררות בדיני ממונות כדי להתפרנס בשנות הרזון בארץ, הרב קוק קרא לו במיוחד לשכנע אותו למשוך את ידיו מהנושא, כי זה עלול להוציא אותו מעולם הלימוד¹⁷.

ב. הרב קוק ומחקר התלמוד

לאור שאיפתו של הרב ל"חכמת ישראל בקדושתה"¹⁸, ניתן להבין את חיבובו לרש"ל ודרך פרשנותו. שיטתו הייתה מבוססת על הטוב שבשתי הגישות, הקלאסית והמודרנית. יחד עם דרך הלימוד המסורתית, רש"ל "הכניס... גם את כל הכלים והמכשירים המשובחים שנזקקת להם הפרשנות המדעית"¹⁹. גדלותו הייתה בדיוק הפשט ובבירור הגרסאות והפרשנות המדויקת²⁰, והרב קוק בוודאי עמד על כך. בנוסף לבקיאותו בספרות חז"ל, הוא היה גם בקי בריאליה ההיסטורית של התקופה, הישראלית והנכרית כאחת, ומומחה בבלשנות ודקדוק. הוא הדגיש את חשיבות הרקע הלשוני והתרבותי של היוונית וההליניזם להבנת חז"ל²¹. אך יחד עם שיטתו הביקורתית, ר"ש ליברמן הצטיין בכבוד התורה וחכמיה, והתנגד לדברי חוקרים שהמעטו בהערכת גדלותם של הראשונים²². הערכתו של הרב קוק כלפי רש"ל התבטא בכך שבהיותו נשיא מכון הרי פישל לדרישת התלמוד, דעתו החיובית על רש"ל הכריעה במינויו לכהן כראש המוסד²³. כל זה לאור התקנון הקשוח

¹⁶ הקשיים מוזכרים שם, עמ' 338.

¹⁷ ר"ש ליברמן בראיון עם שמחה רז, מלאכים כבני אדם, עמ' 316-317.

¹⁸ ראו בהרחבה בשלושת מחקריו שהזכרנו בהערות 1 ו-3.

¹⁹ חז"ל דימיטרובסקי (לעיל הערה 5).

²⁰ ראוי לציין את הערכתו של גדול אחר לר"ש ליברמן, כתבי הגאון ר"י ויינברג, חלק ב (עורך: מ' שפירא), עמ' תנ, הערה 3: "ל" (=ליברמן) הוא פשטן ויש לו חוש לפרשנות ישרה, והוא יודע לנצל את כל הספרות התלמודית, הרבנית והמדעית לצרכי פירושו... הוא מצטמצם על קביעת נוסחאות ופרשנות מדויקה... שע"כ הוא מביא תועלת גדולה בספרי' הרבים".

²¹ מ"ד הר, לעיל הערה 11.

²² שפירא, לעיל הערה 5, עמ' 8.

²³ סיפר לי הגה"ר שאר ישוב כהן, שהיה לימים מנהל המכון (ואף נשוי לנכדתו של הרי פישל), בראיון ב"ג בתשרי תשס"ח, שהמינוי היה עוד בחיי הרב, ושהיו בו-בזמן נשיא (הרא"ה), ראש (רש"ל) ומנהל (הרב דב קוק). מפרט י"א הרי פישל, Continuation of My Biography (סטנסיל משנת תש"א (משוער), שלעולם לא יצא לאור הנמצא ברשות הגה"ר שאר-ישוב כהן ואשתו), עמ' 34, שהמשימה הייתה קשה לא רק למצוא גדול בתורה שהוא גם חוקר מתאים, אלא גם לא רצו להעסיק מישהו ללא ידיעתו של הרב זצ"ל. ברם הרופאים אסרו להתייעץ עמו עקב מחלתו. לאחר כמה פגישות, הצליח פישל לשכנע את רש"ל לקבל את המינוי. פישל לא מסתיר את התלהבותו מכך משום שרש"ל אכן עונה על כל הדרישות המורכבות, בהיותו גאון וחוקר המקובל ללא ספק על הרב קוק גם בלי ידיעתו. בהקשר זה ראוי לציין כיצד מכנה אותו הרב דב קוק, בהקדמה למסכת מועד קטן, מהד' הלכה ברורה, ת"ש, "חברנו הגדול בעבודת המכון כליל המדעים ופאר החכמים הגאון מוה"ר שאול ליברמן שליט"א ראש המכון". הגה"ר שאר ישוב ציין שיתכן והרב מאיר בר-אילן, חמיו של רש"ל וחבר ב"מועצת גדולי התורה והמדע" של המכון, עזר בתיווך ובמינוי.

והמחושב היטב של המכון, המפקיד אחריות כל החלטה חינוכית ועקרונית בידי הרב קוק²⁴, שהיה כאמור, החברותא של רש"ל באותה שנה. תיאור חזונו של הרב קוק למכון הרי פישל מבהיר מדוע הפקידו את ראשותו בידי רש"ל (ההדגשים אינם במקור):

שיהיה לא רק מקום שיתקבצו בו תלמידי חכמים... שבכללה נכנסה גם כן אותה החלקה שקורין לה בימינו חכמת ישראל, או מדע היהדות, שהן עומדות במחיצה מחולקת מן עצמותה של תורה רק בזמן שעוסקיהם מפנים לבם רק למטרות חילוניות. אבל בזמן שהעוסקים בהם מכוונים את לבם לשם התורה, לשם שמים, הרי **כל אלה המקצועות הכלולים באלה השמות של 'חכמת ישראל'²⁵ או 'מדע היהדות' הן הן גופי תורה²⁶.**

הרב קורא שם ללימוד מרחב התורה, כולל חכמת ישראל, מדע היהדות, ולימוד השוואתי בתלמודי הבבלי והירושלמי, תוספתא, ספרא וספרי ומכילתא, המדרשים כולם, מחקר, המדות שהתורה נדרשת בהן לכל הסתעפותיהן, תולדות ישראל, ידיעת א"י, "לשון הקודש והגיונה, דקדוקה, וכל הופעותיה מראש מקדם ועד הזמן האחרון", עיון ב"היגיון התלמודים ובארחות הבינה שלהם על פי **הדרכים השונים אשר נתגלו מימי קדם עד הדורות האחרונים**, עם כל משמני לשדם וקויהם...²⁷. על פי עדותו של הרי פישל, כתב לו הרב שהקמת מכון זה למחקר לתלמוד היא "חלום חייר", ועל כן "הבטיח (הרב) להקדיש את מלוא תשומת לבו לגמרי (He "has promised to give his full and undivided attention") לארגן ולפקח על המלאכה... להעניק את שמו ולהקדיש את מלוא הזמן הנצרך לכך ללא תשלום²⁸.

ראוי לציין שהשם הרשמי של המכון באנגלית מיתרגם "מכון הרי פישל למחקר (ולא "לדרישת") התלמוד²⁹, ושפישל מכנה אותו באנגלית: "college" (מכללה)³⁰. מלכתחילה אף היה מתוכנן להיות סניף למכללה בניו יורק שכבר זכה לאישור **להענקת תואר שלישי אקדמי³¹**! המגמה האקדמי של המוסד מתבטא היטב בתקנון המפורט שלו, שם מודגש שהמטרה היא לבחור תלמידי חכמים מצוינים (ההדגש אינו במקור),

²⁴ י"א הרי פישל, "תקנות מכון הרי פישל לדרישת התלמוד", ספר היובל לכבוד הרי פישל, תרצ"ה, עמ' פג-צג. פישל מעיד, Continuation, שם, עמ' 21, שניסוח התקנון המפורט ביותר נעשה על ידם (כנראה מתכוון לו ולחתנו, הר"ש גולדשטיין ואולי גם גיסו הר"ר בראז) בשותפות הרב דב קוק.

²⁵ הביטוי המקובל בימי הרב קוק לדרך הלימוד של המשכילים, wissenschaft, וכפי שמוכח מההקשר כאן. ראו במאמרי המוזכר למעלה בתחילת הע' 1, בהע' 2, להבהרה כיצד משתמש הרב בביטוי "חכמת ישראל" במקומות השונים.

²⁶ הרא"ה קוק, "המכון", קבצים מכתב-יד קדשו, עמ' רכז. לגבי ההבדלים בין התכנית המקורית של "מרכז הרב" לבין זאת של מכון הרי פישל, ראו במאמרנו שהזכרנו בתחילת הערה 1, עמ' 319-314, ובמיוחד בהערה 64.

²⁷ "המכון", שם. השווה לרמ"צ נריה, ליקוטי הרא"ה, מהד' תש"נ, עמ' 466, שהעדיף להשמיט את דברי הרב המתייחסים למחקר.

²⁸ Continuation (לעיל הערה 23), עמ' 17 ו-21. תרגמתי מהאנגלית המקורית.

²⁹ ספר היובל (לעיל הערה 24), עמ' 7 בחלק האנגלית "The Harry Fischel Foundation for Research in Talmud".

³⁰ Continuation (לעיל הערה 23), עמ' 20.

³¹ Continuation (שם), עמ' 14-16. מספר פישל שזכה לרתם (כנראה בזכות קשריו הפוליטיים) את הנשיא רוזיבלט, אז מושל מדינת ניו יורק, שהתחייב לדאוג, אפילו בחקיקה מיוחדת (!), שיעניקו למכללה את האישורים הנצרכים, שאכן התקבלו. אמנם, בעקבות המפולת בכלכלה העולמית, רעיון המכללה והענקת תואר הדוקטורט לתלמידי המכון נגזז.

שהם גם בעלי כשרונות ספרותיים, שעליהם יהיה... לבור מתוך כל הספרות התלמודית את החכמות והמדעים השונים ("the scientific and philosophical material") שהיא מכילה בתוכה, לעבד את החומר ולהכינו לדפוס, באופן שחקירותיהם תהיינה לתועלת המדע והתרבות של העולם בכלל, ושל היהודים בפרט... שתנתן להם האפשרות לפתח את כשרונותיהם לעבודה מדעית, מעשית, בשדה דרישת התלמוד... הלכה, אגדה, מוסר, דרוש וחכמת ישראל ("Jewish Science"), ביחד עם מדעים אחרים שהתלמוד מכיל בתוכו כמו: משפטים, פילוסופיה היסטוריה ("Law, Medicine, History etc."), וכיוצא בהם.³² אמנם, חברי צוות החוקרים של המכון, שנבחרו בקפידה מתוך מועמדים רבים³³, היו בוגרי ישיבות ללא רקע מדעי, אך תפקידו של רש"ל היה בדיוק להדריך אותם בתחום זה.³⁴ למשל, באיגרת מתרצ"ח, כותב רש"ל לפרופ' לוי גינצבורג מהסמינר, שהוא מפחד שפרופ' י"נ אפשטיין יכעס שהמהדורה המדעית שהוא מתכנן בהרי פישל "ישיג את גבולה" של תכנית דומה שתכנן אפשטיין באוניברסיטה העברית.³⁵

ג. ההערכה ההדדית

דוגמה נוספת לקשר וההערכה של הרב קוק לרש"ל ולדרך לימודו, ניתן להביא מן העובדה שהרב הפגיש בינו לבין חלק מהצעירים המבריקים של ירושלים (ביניהם הרב בצלאל ז'ולטי), כדי שיתרשמו זה מזה וידברו בלימוד.³⁶ רש"ל גם סיפר שבהיותו שוכר חדר בדירתו של ר' נחמיה אלתר, אחיו של האדמו"ר מגור, כשהוזמן הרב קוק לדירה לכבוד שבע ברכות, האריך במופגן לשבת בחדרו של הצעיר ולשוחח עמו בלימוד, כדי שחסידי גור יעמדו על טיבו ויעריכו אותו.³⁷

³² "תקנות מכון הרי פישל", ספר היובל, שם, עמ' פה. הבאנו את האנגלית משם כשהיא מחדדת את תוכן הדברים. מר הרי פישל מצוין כמחבר התקנון, אך על פי תחומי עיסוקו ארשה לעצמי לשער (ולכך גם הסכים חתנו, הגה"ר שאר-ישוב כהן, י"א בסיון תשס"ח) שהייתה בניסוחו יד משמעותית לחתנו הרב חיים שמשון (הרברט) גולדשטיין, נשיא אגודת הרבנים באמריקה (מעורבותו החשובה אף הונצחה עד היום בכניסה לבניין המכון). ממה נפשך, כנראה התקנון המקורי הוא באנגלית, והעברית היא תרגום.

³³ הרב דב קוק, "המכון בתחלת התפתחותו", ספר היובל, לעיל הערה 24, עמ' פ. היו דרישות קשות להגשת מועמדות, ומתוך 51 שעמדו בקריטריונים, נבחרו 13 שהצטיינו במיוחד בבחינות.

³⁴ שמעתי מהרב שאר-ישוב כהן (לעיל הערה 23). הוא הוסיף שאחד מהחוקרים שם, הרמ"ל זק"ש, ממלא מקומו העתידי של הרש"ל כראש המכון לאחר עזיבתו, הוציא לאור כתבי יד רבים, אך לא עבר שום הכשרה מדעית, חוץ מאשר מה שלמד מרש"ל במכון. מעניין גם לציין על פי ספר היובל, שם, עמ' 35, שבולט בצילום הלומדים והמלמדים שכמעט כל אלו שנבחרו היו ללא זקן או עם זקן קטן במיוחד (כולל הגרצ"פ פרנק!). אמנם רש"ל חיפש כנראה סביבה יותר מדעית, כפי שכתב לפרופ' ל' גינצבורג, ראש הסמינר לרבנים בשנת ת"ש, מובא בחלק העברית אצל שפירו (הנזכר לעיל בהערה 5), עמ' 17, שם מתייחס רש"ל לסמינר כך: "שהוא עכשיו המוסד המדעי היחידי בעולמנו אנו".

³⁵ מובא אצל שוחט (לעיל הערה 4), עמ' 93, הערה 53.

³⁶ ראיון עם פרופ' דב זלוטניק, מגדולי תלמידי רש"ל, ח' במרחשון תשס"ו, ששמע על כך מרבו.

³⁷ רש"ל בראיונות עם רמ"צ נריה, בשדה הרא"ה, עמ' 275-276; שמחה רז (לעיל הערה 17), עמ' 331.

מצדו, העריך הפרופסור מאוד את גאונותו, חריפותו ובקיאותו של הרב³⁸. שמעתי מתלמידיו שהרב ליברמן, **שלא חילק שבחים בקלות**, דיבר על הרב קוק בהערצה שלא שמעו ממנו על אף אחד, לא בעולם התורה ולא בעולם המחקר³⁹. הוא אף ציין שהרב השפיע עליו מאוד⁴⁰:

היתה לו השפעה מיסטית עלי, אעפ"י שאני רחוק ממיסטיקה... לא רק בכוח גדלותו בתורה הוא השפיע - והוא הרי ידע את כל התורה כולה - אלא... זו היתה דמות שופעת אור... הרב היה פיקח נפלא... הזכרון המופלא... לא בכל דור נולדים כאלה... גדלות של קודש... היחיד שהקיף את כל התורה כולה⁴¹.

ספרו הגדול הראשון של פרופ' ליברמן, "תוספת ראשונים", מהווה דוגמה טובה לשיטתו בלימוד. מדובר בפירוש על התוספתא עם תיקון גרסאות, המבוסס על כתבי יד ודפוס ראשון, מדרשים שבכת"י ודפוסים ישנים וציטוטים מהראשונים. הספר יצא לאור על ידי מכון הרי פישל (שכאמור הרב קוק יזם את הקמתו ועמד בראשו), ואף הוקדש לזכרו של הרא"ה⁴². לא יעלה על הדעת שרש"ל יקדיש ספר לזכרו של הרב, אילו היה לו ספק כלשהו שמא הרב היה מתנגד לתוכנו. כמו כן, כשהוחלט להעניק לו את הפרס מעיריית תל-אביב על שם הרב קוק עבור עבודתו המדעית, "תוספתא כפשוטה", ראה בכך רש"ל כבוד מתאים וחלילה, לא להפך. הקפדתו בכבודו של הרב קוק, מנעה ממנו מלסרב את הפרס, ולבסוף, הביאוהו דווקא לוותר עליו כדי למנוע מחלוקת ומשום כבודו של הרב זצ"ל⁴³. הערצתו לרב התבטאה גם לאחר פטירת הרב, כשסייע בהתרמה בעבור הבניין החדש של ישיבת מרכז הרב בקריית משה⁴⁴.

הרב ליברמן חיבב במיוחד את הספר "ראש מילין" שקיבל אישית מהרב, עם ההקדשה הבאה (ההדגשות אינן במקור):

מתנת אהבת-אמת לבחיר לבבי

הגר"ש ליברמן שליט"א

איה"ק

פורים דפרזים תרצ"ה⁴⁵

38 רש"ל, בראיון עם הרמ"צ נריה, לקוטי הרא"ה מהדו' תש"נ, עמ' 54 ו-447.

39 שיחה עם פרופ' וייס-הלבני, ט' בניסן תשס"ח. שמעתי דברים דומים גם מתלמידיו המובהקים, פרופ' שמא פרידמן ופרופ' ד' זלוטניק (לעיל הערה 36). זאת אף שר"נ קמינצקי (לעיל הערה 6), עמ' 1189, מביא שרש"ל החשיב את הר"ד טוול דינובסקי, ראש הישיבה בתקופתו במאלטש, כרבו המובהק.

40 ט' פרשל (עיין לעיל הערה 9), עמ' 8.

41 רש"ל בראיון עם רמ"צ נריה (לעיל הערה 10), עמ' 338.

42 הכרך הראשון אפילו יצא לאור כמחלקה בקובץ "אזכרה" של מוסד הרב קוק לזכרו של הרב בשנת תרצ"ז, ושאר הכרכים יצאו עד תרצ"ט על ידי מכון הרי פישל.

43 ראו באריכות בפרשה ובמחלוקת סביב סירובו של הגה"ר משולם ראטה לקבל את הפרס יחד עם רש"ל, אצל שפירו (לעיל הערה 5), עמ' 27-35, ובמיוחד בע' 30 בחלק העברית של הספר.

44 פרופ' רמ"צ נהוראי (לעיל הערה 10), ומוזכר גם בראיון שלו עם ר"י רודיק, ארכיון בית הרב, עמ' 1. רש"ל ביקש שרמצ"נ ייסע עמו כדי שיראה את הבניין החדש במו עיניו, על מנת לדווח על כך לתורמת.

45 ר"ש ליברמן בראיון עם הרמ"צ נריה (לעיל הערה 10), עמ' 339. מוזכר גם אצל ח' ליפשיץ, שבחי הרא"ה, עמ' קמט. שמעתי על כך גם מר"ד זלוטניק (לעיל הערה 36), וממשפחת בר-אילן מרחובות, האחיינים של רש"ל, שהספר ברשותם.

נציין שמדובר בעדות חזקה לקשריהם חצי שנה בלבד לפני פטירתו של הרב. לפיכך אין מקום להסתפק שמא הרב שינה אחר כך את יחסיו לרש"ל.

ד. הר"ש ליברמן והסמינר הקונסרבטיבי

לו היה הרב קוק בחיים, אין ספק כי לא היה שבע רצון כלל מירידתו של רש"ל מהארץ ועזיבתו את מכון הרי פישל לטובת הסמינר של התנועה הקונסרבטיבית (שלימים אף נמנה בין ראשיו). ברם, חשוב לראות את ההקשר הרחב של הדברים. באותה תקופה הסמינר היה הרבה יותר קרוב ליהדות הנאמנה, עד כדי כך שהיו לו תכניות ממשיות כמה שנים לפני כן להתמזג עם ישיבת ר' יצחק אלחנן - ישיבה אוניברסיטה, המוסד הרבני המרכזי של הדתיים בארה"ב, ואכן רוב הציבור לא ראה בכך כלאיים⁴⁶. אפילו עלה על דעתו של רש"ל לנסות לשכנע את הגה"ר שאר-ישוב, בנו של הנזיר הקדוש הרב דוד כהן (שאותו הכיר היטב משיבת מרכז הרב), להישאר וללמוד שם בסמינר, ואף טרח להראות לו את המחיצה שבבית הכנסת שלו (שהייתה אז נקודת מחלוקת בין הזרמים)⁴⁷.

בנוסף, יתכן ודרכו לסמינר הוקלה (ואולי אף נסללה?) בגלל תלמיד חבר אחר של מרן הרב קוק, ידידו⁴⁸ הרב ד"ר ב"מ לויין שגיליתי לאחרונה שעבד שם במחקר עבודתו הענקית "אוצר הגאונים" (חלק מהזמן אף התגורר שם בפנימייה)⁴⁹, במשך כמה שנים עוד בחיי הרב קוק. רב"מ עבד שם בסביבות השנים תר"צ-תרצ"ד כמחצית השנה באופן קבוע, בעוד שמשפחתו הייתה בירושלים⁵⁰. אמנם לאשתו נחמה אכן היו חששות מתגובתם של הקנאים הירושלמיים לקשריו המקצועיים עם הקונסרבטיבים, אולם רב"מ השיב לה כי לדעתו אין ממה לחשוש⁵¹. אמנם, חשוב להדגיש שלמרות שהותו הממושכת של רבמ"ל בסמינר, כפי הנראה הוא סירב לכהן שם כמרצה⁵².

⁴⁶ ראו על כך אצל A. Rakeffet-Rothkoff, Bernard Revel, pp.102-114, שהבעיה המרכזית הייתה נוכחותו של מרדכי קפלן, שלימים פרש מהקונסרבטיבים על רקע היותם מסורתיים מדי, ונטה אף יותר "שמאלה" לייסד את היהדות הריקונסטרוקטיבית.

⁴⁷ לעיל הערה 23. הרחבתי על כך במאמרי, "הרב פרופ' שאול ליברמן והסמינר הקונסרבטיבי", מוסף הצופה, י"ח באייר תשס"ח, עמ' 41-43.

⁴⁸ בתו של רב"מ ד"ר לויין, גב' מאירה ליבזר, בראיון מ"א בשבט תשס"ז, סיפרה שהשניים היו מקורבים מאוד, ושרש"ל היה רגיל להתארח בביתם בבואו לבקר בארץ.

⁴⁹ באיגרת של רב"מ לר"מ זיידל (ידידו מתקופת לימודם המשותף עם הרב קוק בבויסק) מניו יורק מתאריך ט"ב למ"טמונים (=לעומר) תרצ"ד, מהארכיון הפרטי של בתו, גב' מאירה ליבזר (עותק בידוי), מודיע שהוא עבר לגור בפנימיות של הסמינר.

⁵⁰ על פי האיגרת הנזכרת בהערה הקודמת, רב"מ היה שם בשנת תרצ"ד. התאריכים המשוערים הם על פי דברי בתו ועל פי ההתכתבות של נשיא הסמינר אדלר עם רב"מ משנות תרפ"ט-תרצ"ה. עבודתו בסמינר נשמטה, מסיבות מובנות, מכל הביוגרפיות שמצאתי על הרב לויין, וחשבתי לעשות כן אף אני, אלמלא הקשר הישיר לנושא שלנו.

⁵¹ בתו גב' מאירה ליבזר, בראיון מכ"ח בשבט תשס"ז.

⁵² גב' א' רובין-כהן מהארכיון בסמינר בניו יורק חיפשה בעבורי ולא מצאה שום זכר לרב"מ לויין בצוות ההוראה שם. אין ספק שמוסד מדעי זה ניסה לשכנע חוקר גדול בשיעור קומתו ללמד שם (על פי עדותו באיגרת שהזכרתי בהערה 49, פתחו לפניו את אוצר הספרים של הסמינר במידה שלא עשו לאף חוקר חוץ מהחוקר/ספרן הראשי עצמו, א' מרקס).

מצד אחד, קשה להאמין שהרב קוק הסכים לעבודתו של רב"מ בסמינר (אפילו במחקר). מצד שני, גם קשה לומר שתלמיד זו היה עושה משהו בניגוד לדעת רבו הנערץ. מה עוד, שבתו מעידה שכשחזר רב"מ ארצה כל קיץ באותם שנים, ידידותו עם הרב לא נפגמה והם המשיכו לטייל, לשוחח ולהתייעץ בקרית משה⁵³. כאמור, חשוב לחזור ולהדגיש, שלעומת היום, באותה תקופה **לא היה מוסד זה רחוק מהיהדות הדתית.**

הרב שאר-ישוב כהן הוסיף שייטכן וחרפת הרעב שאולי תרמה לפטירתה של אשתו הראשונה בגיל צעיר, הקשתה על רש"ל (ועל מצפונו) ועל אשתו השנייה (יהודית)⁵⁴, שרבים לא מודעים לכך שגדלה בארה"ב מגיל 9 ובמשך שנים עם אביה, הרב מאיר בר-אילן ששהה שם בין השנים תרע"ד-תרפ"ו) לסרב להצעה הכלכלית המפתה של הסמינר בעידן כה קשה. ניתן רק לשער גם קשר לעובדה שלמרות שמונה שנים ביחד, הזוג טרם נפקד בילדים. יתכן שעם הגעתה של יהודית לגיל 36, הרפואה המתקדמת שהכירה בארה"ב הייתה פיתוי נוסף לירידתם לניו יורק. לענ"ד, יש בנקודות שהזכרנו (תקדים עבודתו של רב"מ לוין בסמינר, חיפוש סביבה יותר מדעית, מותה של אשתו הראשונה בעוני, המצב הכלכלי-משפחתי, הרקע האמריקני של אשתו השנייה, הקושי להוליד, והקרבה של התנועה הקונסרבטיבית דאז לאורתודוקסיה) **לימוד זכות** אודות החלטתו של רש"ל **להתחיל** ללמד בסמינר הקונסרבטיבי, למרות קשריו עם הרב קוק וההערכה ההדדית שהייתה ביניהם. ברם, אין בכך הצדקה לכך שלאחר מכן תפס שם תפקיד מרכזי.

סיכום

ההשלכה המעשית החשובה היוצאת מכל מה שראינו איננה הענקת "הכשר" לכל מעשיו של רש"ל, ובוודאי לא לאלה שלאחר פטירתו של הרב קוק זצ"ל, אלא **בתחום העקרוני**. פרשת קשריו המיוחדים של הרב עם הר"ש פרופ' ליברמן, בחירתו ללמוד עמו חברותא יום יום, עידודו למפעליו המחקריים ובמיוחד מינויו כראש מכון הרי פישל למחקר התלמוד, **מעידים בבירור על גישתו החיובית של הרב קוק ל"חכמת-ישראל בקדושתה"**. אף שהרב בחר לא ליישם חלק זה של חזונו בישיבה המרכזית, שאיפתו ללימוד תורני בשיטות מחקריות-מדעיות, לאלה המתאימים לכך⁵⁵, מתוך כבוד, יראה, חיבוב וקדושה, לא השתנתה עד סוף ימיו, ויש בכך מסר לדורות.

⁵³ בכל זאת, יתכן שלימודו של רב"מ בסמינר מהווה תשובה חדשנית לתעלומה מדוע הרב לא ביקש ממנו, גם לאחר שעלה רב"מ ירושלימה בשנת תר"צ, ללמד בישיבה המרכזית, אף שהיה אחד מהיוזמים והמקימים (ראו הערה 27 במאמרי "מבחינים מעשיים", לעיל הערה 1, שגיליתי בכת"י של רב"מ שהוא אף נבחר לנסח את הפרוספקט הראשון של הישיבה בעברית ובאנגלית), וצע"ג.

⁵⁴ ראו אוצרות ראי"ה א, מהדורת תשס"ב, עמ' 37, המלמד זכות על רש"ל שירד לסמינר בחו"ל בגלל "מצוקה נפשית במות עליו אשת נעוריו", אך במחכ"ת, התברר שהוא התחתן שוב כבר בתרצ"ב, וירד מהארץ רק בשנת ת"ש!

⁵⁵ איגרת לרי"א הרצוג מכ"ח בתשרי תרפ"ח, פורסמה אצל ר"י פילבר, כוכבי אור, ירושלים תשנ"ג, עמ' 244; מאמרי הראי"ה, עמ' 53; בהרחבה במאמרי "חכמת ישראל בקדושתה" (לעיל הערה 1), הערה 65.